

ПСИХИКАЛЫҚ ДАМУЫ ТЕЖЕЛГЕН БАЛАЛАРДЫ ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЛАРЫНА БЕЙІМДЕУ

Сырлыбаева Самал Руслановна

syrlybayevas@mail.ru

7M01101 - Педагогика және психология білім бағдарламасының 1 курс магистранты Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы Ғылыми жетекшісі, философия докторы (PhD) - Мугауина Г.О.

Соңғы жылдары мектепке бару процесі балаларда туындайтын мәселелерді талдауға айтарлықтай көңіл бөлінуде. Инклюзивті білім беру процесінің атмосферасы, ол интеллектуалды, эмоционалды және физикалық белсенділіктердің жиынтығынан тұрады, отбасы мен мектепке дейінгі білім беру ұйымдарынан (алдыңғы әлеуметтік институттармен салыстырғанда) сапалы түрде өзгеше болып табылады және мемлекеттік білім беру стандарттарының енгізілуімен жаңа, күрделі талаптарды тек баланың психофизиологиялық конституциясына немесе интеллектісіне ғана емес, сондай-ақ оның жеке даралығына, ең алдымен, оның әлеуметтік-психологиялық құрамдас бөлігіне де қояды. Қалай болмасын, мектепке бару әрқашан қалыпты өмір салтының өзгеруімен байланысты және жаңа әлеуметтік өмір сүру жағдайларына бейімделуді қажет етеді [1].

Негізгі материалды баяндау. Қазіргі психологияда бейімделу мәселесі бойынша теориялық және қолданбалы сипаттағы бай материал жинақталған. Мектепке бейімделу мәселесі Э.М. Александровская, М.М. Безруких, Л.Ф. Бережнова, И.В. Дубровина, Д.Н. Исаев, В.М. Зубкова, Р.М. Сапожникова, Г.Н. Сердюковская, В.В. Тонкова-Ямпольская және басқа көптеген ғалымдармен қарастырылды.

Баланың мектепке бейімделуінің табыстылығына көптеген факторлар әсер етеді. Бейімделу процесінің сипатына баланың морфофункционалдық дамуының дәрежесі мен денсаулық жағдайы да айтарлықтай әсер етеді. Қазіргі қоғамда «психикалық даму кешеуілдеуі» (ПДК) бар балалар санының өсу тенденциясы айқын байқалады. Бүгінде бұл балалар барлық балалардың 20-30% құрайды, және бұл параметр тұрақты түрде өсіп келеді.

Бұл көрсеткіш психикалық дамуы қалыпты балаларға қатысты психикалық даму кешеуілдеуі бар балалардың өсуінен, сондай-ақ диагнозы қойылған психикалық даму кешеуілдеуі бар балалардың санының артуынан туындап отыр (И.В. Дубровина, Б.П. Пузанов, Е.М. Мастюкова, Л.М. Шипицына және басқалар) [2].

Психикалық даму кешеуілдеуі балаларда әлеуметтік факторлармен тығыз байланысты және жиі уақытша сипатта болады (практикада толық реабилитация да мүмкін).

Реабилитацияның қарқыны мен сапасы сыртқы факторларға, әсіресе қоғамның әсеріне байланысты. Психикалық даму кешеуілдеуі баланың қоршаған қоғаммен өзара әрекеттесу мүмкіндігінің болмауымен ерекшеленеді. Сондықтан психикалық даму кешеуілдеуі бар баланың қандай да бір девианттық мінез-құлқын түзету оның әлеуметтенуі арқылы жүргізілуі тиіс. Сегрегация мен бөлектеу тек ақауды ушықтырады (Л.С. Выготский).

Қазақстан білім заңы туралы» күшіне енуіне сәйкес, негізгі жалпы білім беру бағдарламаларын меңгеруде, даму мен әлеуметтік бейімделуде

қиындықтар туындаған балаларға психологиялық-педагогикалық, медициналық және әлеуметтік көмек көрсету орталықтарында психологиялық-педагогикалық, медициналық және әлеуметтік көмек көрсетіледі.

Осы жағдайды ескере отырып, «психикалық даму кешеуілдеуі» диагнозы қойылған бала инклюзивті білім беру жағдайында мектепке және құрдастар ұжымына табысты бейімделуге барлық мүмкіндіктерге ие. Тек уақытылы баланың психикалық және тұлғалық дамуына арналған қолайлы жағдайлар жасау қажет. Педагог оқу процесін әрбір бірінші сынып оқушысының даму ерекшеліктерін ескере отырып құруы тиіс. Бұл үшін оқыту әдістері мен ұйымдастыру формаларын жетілдіру, білім қалыптастырудың жаңа, тиімдірек жолдарын іздеу қажет, олар оқушылардың нақты мүмкіндіктерін және олардың оқу қызметінің өтетін жағдайларын ескеруі тиіс (инклюзивті сынып) [2].

Қарамастан, психикалық даму кешеуілдеуі бар оқушыларды инклюзивті білім беру ортасына бейімдеу бойынша теориялық және қолданбалы деректердің жеткілікті көлеміне қарамастан, бастауыш жалпы білім беру ұйымдарында педагогтар тарапынан бұл бағытта белсенді жауап қайтарылмады. Өртүрлі себептермен білім алушылардың мектеп бағдарламасын белгіленген уақыт пен қажетті көлемде меңгеруге қабілетсіз болып қалуының саны үнемі артып келеді. Баланың білім беру ортасына бейімделуі қажеттілігі ғана туындап жатқандай, ал ол оған бейімделуі тиіс емес сияқты әсер қалдырады. ЗПР бар оқушылардың қабілеттеріндегі, бағытталуындағы және қызығушылықтарындағы табиғи және заңды айырмашылықтарды ескере отырып, оқыту мен тәрбиелеудің түрлі дифференциация мен индивидуализация әдістерін мектеп тәжірибесіне енгізу қажет. 29.12.2024 жылғы Қазақстан білім туралы». Білім беру қызметін жүзеге асыратын ұйымдарға оқыту, тәрбие, даму және әлеуметтік бейімделу әдістерін таңдауда көмек көрсету психологиялық-педагогикалық, медициналық және әлеуметтік көмек көрсету орталықтарының қызметінің маңызды міндеттері болып табылады, бұл біздің зерттеуіміздің өзектілігін айқындайды.

Мектепке бала оқуға келген сәті оның өміріндегі жаңа кезеңнің басталуын білдіреді. Баланың әлеуметтік орны өзгеруде: ол мектепке дейінгі баладан оқушыға айналады. Егер бұрын ол «просто бала» болып, ересектер тарапынан жақсы көріліп, оларға қамқорлық жасалған болса, қазір ол мектеп оқушысына айналады.

Мектеп оқушысы – баланың алғашқы әлеуметтік мәртебесі; бұл мәртебе оған жүктелген жаңа талаптармен байланысты. Негізінде, бала алғаш рет қоғам мүшесі болып, оған міндеттер мен жауапкершілік жүктеледі. Жаңа нәрсеге деген құштарлық, мәртебесінің өзгеруін сезіну, өзіне жүктелген тапсырмаларды орындауға дайындық оқушыға мұғалімнің талаптарын қабылдауға көмектеседі, бұл өз кезегінде сыныптастарымен қарым-қатынас орнату, жаңа күн тәртібіне, сабақ кестесіне бейімделу және істердің маңыздылығы мен ретін меңгеру үшін қажет. Көптеген мектеп ережелерін енгізу қиын болғанымен, олар баланың наразылығын туғызбайды және оны әлеуметтік маңызды әрі қажетті деп қабылдайды. Мұғалім осы тұрғыдан алғанда қоғамның өкілі ретінде әрекет етеді: ол талаптар мен нормаларды белгілейді және баланы олардың қалай орындалуы керектігін түсіндіреді [3].

Мектепке оқуға кіріскенде, бірінші сынып оқушыларында әлі теориялық білімге деген қажеттілік жоқ, ал дәл осы қажеттілік оқу қызметін қалыптастырудың психологиялық негізін құрайды. Білім алу үшін оқу, жаңа нәрсені меңгеру қажеттілігі үшін баға алу немесе жазадан қашу — міне, оқу қызметінің негізі болуы тиіс. «Бұл қажеттілік баланың қарапайым оқу әрекеттерін орындау барысында мұғаліммен бірлесіп элементарлы теориялық білімдерді игеру процесінде туындайды», — деп есептейді В.В. Давыдов [4].

Психикалық дамуы тежелуі (ПДТ) бар балаларды негізгі жалпы білім беру бағдарламаларын жүзеге асыратын оқу ұйымына қабылдағаннан кейін, медициналық құжаттамамен танысу, балаларды қауіп тобымен (оқуға шартты жарамды, бейімделу процесінің болжамы нашар, солақайлар, баяу қозғалыссыз, жоғары деңгейдегі мазасыздықпен) бөліп, педагогтерге ескерту жасау, оқу және түзету бойынша жеке бағдарламаларды әзірлеу қажет.

Педагогтың қызметі, ең алдымен, оқу процесіндегі ішкі ынталандыруларды белсендіруге бағытталуы керек. Мұндай ішкі қозғаушы күш – оқу мотивациясы. Оқу мотивациясы – білім алуда белсенділік немесе пассивтілікті анықтайтын факторлар жиынтығы. Мотивтер оқу әрекетінің сипатына, баланың оқу ісіне деген қатынасына әсер етеді. Мысалы, егер бала нашар баға алу немесе жазадан қорқу үшін оқыса, онда ол үнемі шиеленіскен күйде оқиды, оның оқу процесі қуаныш пен қанағаттанудан айырылады, мектепке баруға ынтасы болмайды. Егер бала білім алу, өз танымдық қабілеттерін дамыту үшін оқыса, ол қуанышпен, айтарлықтай шаршамай оқиды және мектепке барып қанағат табады. Мұндай параметрді, оқу мотивациясын өзгерту арқылы баланың мектепке бейімделу деңгейі, оқу қызметін меңгеру дәрежесі және осы қызметке қанағаттану деңгейі туралы қорытынды жасауға болады [5].

Әдебиетті талдау, психикалық даму кешеуілдеуі бар балаларды оқыту мен тәрбиелеу мәселелері бойынша, қазіргі таңда ПДТ диагнозын қою мен түзету барысында интеллектуалды кемістіктерге тым көп назар аударылып жатқанын көрсетеді. Сол уақытта, қазіргі инклюзивті сыныптағы ПДТ бар балалардың білім алуындағы негізгі міндет – олардың табысты бейімделуі мен әлеуметтенуіне жағдай жасау болып табылады. Бұл қарама-қайшылық ЗПР бар балалардың интеллектуалды дамуын емес, олардың тұлғалық дамуы мен бейімделу қабілеттерін дамытуға баса назар аудару қажеттілігін көрсетеді.

Психологиялық ерекшеліктерді зерттеу, ПДТ бар баланың мектепке бейімделуін анықтау үшін, баланың бейімделу деңгейіне әсер ететін негізгі тұлғалық қасиеттерді анықтау бағытында диагностикалық бағдарламаны әзірлеуді талап етеді. Теориялық талдау нәтижесінде біз мектепке бейімделу ерекшеліктеріне әсер ететін негізгі тұлғалық қасиеттерді анықтадық: бұл өзін-өзі бағалау, мотивация деңгейі, ұжымдағы әлеуметтік мәртебе, баланың эмоционалды жағдайы, яғни мазасыздық пен қанағаттанбаған қажеттіліктердің болуы, бейімделу қасиеттерінің дамуы [5].

Осы білімдерге сәйкес, біз ПДТ бар бастауыш мектеп жасындағы балалардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, әрбір тұлғалық қасиеттің даму деңгейін анықтауға және баланың инклюзивті сыныпта білім алуға бейімделу деңгейін анықтауға мүмкіндік беретін әдістемелерді таңдадық. Экспериментке Атырау қаласы, №21 Жамбыл атындағы орта мектебінде оқитын 20 бастауыш мектеп жасындағы оқушы қатысты. Бұл балаларды зерттеу

тобына енгізудің негізгі себебі — ата-аналардың (заңды өкілдердің) және бастауыш сынып мұғалімдерінің өтініштері болды, олар баланың «мектепке бейімделмеуі», «жоғары шаршағыштық», «бұзылған зейін» және «гиперактивтілік» туралы айтқан болатын. Зерттелгендердің басым бөлігі қазақ ұлтынан шыққан, олар еркін түрде қазақ, орыс тілінде сөйлейді, бұл өз кезегінде вербалды әдістемелерді толық көлемде қолдануға мүмкіндік берді. Диагностикалық бағдарламаға мектепке бейімделу деңгейін және ПДТ бар балалардың

бейімделу қабілетін анықтауға арналған әдістемелер енгізілді: «Бастауыш сынып оқушыларының мектептік

дезадаптациясын зерттеу сұрақнамасы» (Л.М. Ковалева), «Стоттың бақылау картасы», «Көп деңгейлі тұлғалық сауалнама» (МЛО) «Адаптивтілік» (А.Г.

Маклаков).

Л.М. Ковалеваның және Д. Стоттың әдістемелері бойынша алынған деректер жеке көрсеткіштердің талдауын ұсынады, бұл ПДТ бар бастауыш сынып оқушыларының мектепке бейімделуінің дәрежесі мен формаларын толық сипаттауға мүмкіндік береді. Мысалы, Стоттың бақылау картасы бойынша ЗПР бар қыздардың 75%-ы және ұлдардың 64,7%-ы мектепте қиындықтарсыз оқиды, бірақ 25% қыздар мен 35,3% ұлдардың бейімделу мәселелеріне қатысты түрлі деңгейдегі дезадаптивті мінез-құлықтары байқалады.

Инклюзивті сыныптарда оқитын ПДТ бар балаларға арналған педагогтар өз оқушыларының мектепке бейімделуінде қиындықтар байқамайды. Бұл, мүмкін, дезадаптацияның белгілері өте жіңішке және айқын емес болып, мұғалімдер (сынып жетекшілері) әртүрлі себептерге (жүктемелер, білімсіздік және т.б.) байланысты оларды тіркеп үлгермейді. Сонымен қатар, мектепке бейімделудегі кейбір мәселелер компенсирленген немесе әлі пайда болмаған болуы мүмкін.

Зерттеу барысында мектептегі дезадаптацияның сыртқы белгілерін зерттеу нәтижелері (Стоттың бақылау картасы бойынша) жалпы тенденцияны анықтады: ПДТ бар балаларды оқытатын инклюзивті сыныптарда педагогтар ұлдардың дезадаптивті мінез-құлқының жоғары жиілігі мен күштілігін байқады, ал қыздар көбінесе тыныш және сабырлы болып келеді, ұлдарда керісінше, айқын дезадаптивті көріністер байқалады.

Л.М. Ковалеваның әдістемесі бойынша көрсеткіштерді салыстырған кезде басқа көрініс байқалады: ЗПР бар балалардың тек 24,2%-ында мектепте дезадаптация белгілері байқалмайды; 57,6%-ы бейімделу қиындықтарын бастан өткеруде, ал 18,2%-ы психоневрологтың көмегіне мұқтаж екенін көрсетеді.

Аталған нәтижелерді салыстыру, негізінен, әр әдістеменің дезадаптацияның әр түрлі аспектілеріне бағытталуын түсіндіреді. Л.М. Ковалеваның сұрақнамасы көбінесе тәртіп, оқуға деген қабілет, психикалық процестердің еріктілігі сияқты мәселелерді қамтиды, ал Д.Стоттың бақылау картасы баланың мінез-құлқында көрініс табатын психофизиологиялық жағдайын тіркеуге бағытталған. Бұл педагог үшін оқытудағы қиындықтарды тіркеу оңайырақ болады, өйткені олар кәсіби білімдеріне сүйенеді, бірақ психофизиологиялық жағдайды тіркеу қиынырақ болуы мүмкін.

ПДТ бар бастауыш сынып оқушыларының дезадаптациясының ең көп тараған себептері: психикалық функциялардың жеткіліксіз еріктілігі, интеллектуалдық қызметтің бұзылуы, жүйке жүйесінің инерттілігі, мектепке дайын болмау, қозғалыссыздық. Дезадаптацияның бастауыш мектепте жиі кездесетін көріністері – бұл балалардың өз құрдастарымен және ересектермен қарым-қатынасында жоғары деңгейдегі жанжалды жағдайлар.

Зерттеу барысында балалардың бейімделу сипаттамаларына қатысты нақты көрсеткіштер анықталды, олардың ішінде мінез-құлықты реттеу, коммуникациялық әлеует, моральдық нормалар мен тұлғалық бейімделу әлеуеті («Адаптивтілік» әдістемесі).

Зерттелген сипаттамалардың орташа мәндерінің төмендеуі олардың сапалы жақсарғанын көрсетеді, ал бұл параметрлердің артуы олардың әлсіреуіне нұсқайды.

ПДТ бар бастауыш сынып оқушыларының мінез-құлықты реттеу, коммуникациялық әлеует және моральдық нормалар бойынша көрсеткіштері жеткілікті жоғары болып табылады, бұл олардың осы кезеңдегі даму

әлсіздігін көрсетеді. Тұлғалық бейімделу әлеуетінің

көрсеткіші де жоғары мәнге жетеді, бұл осы сипаттаманың төмендеуін білдіреді. ПДТ бар бастауыш сынып оқушыларының бейімделу процесі бірқатар қиындықтармен өтеді. Олар мінез-құлықты реттеу деңгейінің төмендігімен, қоршаған ортамен байланыс орнатуда қиындықтармен, кейде жанжалды жағдайлармен сипатталады. Моральдық нормалар бойынша көрсеткіштері жоғары болып келеді, бұл сипаттаманың даму әлсіздігін көрсетеді. Сонымен қатар, ЗПР бар қыздар ұлдардан гөрі жалпы қабылданған тәртіп нормаларын сақтау мен олармен жанжалдаспауға бейім.

Бұл, мүмкін, қыздардың бастапқыда моральдық нормаларды сақтау үшін табиғи түрде бағытталғандығына байланысты, ал мінез-құлықты реттеудің әлсіздігі және өз әрекеттерін дұрыс түсінбеу тұлғаның жалпы бейімделу әлеуетін төмендетеді. Қорытынды: Мектепке бейімделу көрсеткіштерін анықтай отырып, ПДТ бар баланың инклюзивті сыныпта білім алуға психологиялық бейімделуінің негізгі факторлары ретінде: мінез-құлықтың тиісті формаларының болуы, оқу мотивациясының болуы, оқу әрекетін меңгеру дағдылары, өзін-өзі бағалаудың дұрыс болуы, оқушылармен және мұғаліммен тиімді өзара әрекеттесу қабілеті табылады. Алынған нәтижелер негізінде жүргізілген диагностикаға сүйенсек, ЗПР бар оқушылар үшін бейімделу процесі жеткіліксіз қолайлы жағдайда өтеді және ұзақ уақытты қажет етеді, бұл инклюзивті білім берудің ерекшеліктерін ескере отырып, түзету және дамыту жұмысын жүргізу қажеттілігін білдіреді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Федоренко Ю.В., Слюсарская Т.В. Мектепке дейінгі білім беру аяқталған кезде мүмкіндігі шектеулі балаларда мақсатты бағдарларды қалыптастыру. Калуж университетінің хабаршысы. 2016. -№1.- Б. 51-55.
2. Зима Т.С., Слюсарская Т.В. ЗПР бар жоғары жастағы мектепке дейінгі балалардың мектепке дайындығының ерекшеліктері. Конференция материалдары жинағы, 21-22 сәуір, Иркутск: Иркутск мемлекеттік университеті, 2016.-Б.150-153.
3. Битянова М.Р. Баланың мектепке бейімделуі. Диагностика, түзету, педагогикалық қолдау. М.: «Педагогикалық ізденіс» білім беру орталығы, 2011. - 102 б.
4. Дубровина И.В. Оқушылардың жеке ерекшеліктері. М.: Педагогика, 2010. 230 б.
5. Александровская Э.М. Мектепке балалардың әлеуметтік-психологиялық бейімделу критерийлері: Балалар мен жасөспірімдердің гигиенасындағы бейімделу мәселесі. М.: Форум, 2015. - 132 б.